

WYRÓŻNIKI KULTUROWE WOJEWÓDZTWA KUJAWSKO-POMORSKIEGO

POWIAT WĄBRZESKI

1. Ogólna charakterystyka powiatu

W wyniku reformy administracyjnej z 1999 r. powiat wąbrzeski składa się z pięciu gmin, w tym jednej miejskiej (Wąbrzeźno) i czterech wiejskich (Dębowa Łąka, Książki, Płużnica, Ryńsk).

Według danych z 2021 r. powiat zamieszkuje 33 839 osób. Jedynym miastem jest Wąbrzeźno. Sąsiaduje z powiatem grudziądzkim, chełmińskim, toruńskim, golubsko-dobrzyńskim i brodnickim.

Pod względem etnograficznym (historycznym) to obszar ziemi chełmińskiej.

2. Kontekst historyczny

Dla współczesnego powiatu wąbrzeskiego możemy wymienić następujące, podstawowe okresy historyczne: okres krzyżacki (XIII w.- 1466), okres I Rzeczypospolitej (1466-1772), okres zaboru pruskiego (1772-1919) - w latach 1807-1815 w granicach Księstwa Warszawskiego, okres II Rzeczypospolitej (1920-1939), okres okupacji hitlerowskiej (1939-1945), okres PRL-u (1945- 1989), okres III Rzeczypospolitej (1989-).

Najważniejsze wydarzenia historyczne (wybór):

1303 - rozpoczęcie budowy zamku biskupów chełmińskich w Wąbrzeźnie

ok. 1331 - uzyskanie praw miejskich przez Wąbrzeźno

1464 - spalenie Wąbrzeźna przez Krzyżaków

1534 - odnowienie i potwierdzenie przywilejów dla Wąbrzeźna przez biskupa Jana Dantyszka

1655 - spalenie Wąbrzeźna przez wojska szwedzkie

12 XI 1655 - zawarcie w Ryńsku sojuszu obronnego pomiędzy elektorem brandenburskim i księciem pruskim Fryderykiem Wilhelmem a szlachtą Prus Królewskich

1898 - uruchomienie pierwszej na ziemiach polskich kolei elektrycznej w Wąbrzeźnie

1921 - założenie w Wąbrzeźnie Polskiego Instytutu Narodowego, ośrodka krzewiącego polskość na odzyskanych po I wojnie światowej terenach.

24 stycznia **1945** - wkroczenie do Wąbrzeźna Armii Czerwonej

3. Instytucje działające na rzecz popularyzacji i badania dziedzictwa kulturowego

- Gminna Biblioteka Publiczna w Dębowej Łące [\[link\]](#)
- Gminna Biblioteka Publiczna w Książkach [\[link\]](#)
- Gminny Ośrodek Kultury w Książkach [\[link\]](#)
- Gminna Biblioteka Publiczna w Płużnicy [\[link\]](#)
- Biblioteka w Nowej Wsi Królewskiej [\[link\]](#)
- Lokalna Grupa Działania Ziemia Wąbrzeska [\[link\]](#)
- Stowarzyszenie Przyjaciele Wronia [\[link\]](#)
- Gminna Biblioteka Publiczna w Pływaczewie
- Izba Pamięci Lokalnej im. Władysława Klimka w Gminnej Bibliotece Publicznej w Pływaczewie [\[link\]](#)
- Wąbrzeski Dom Kultury [\[link\]](#)
- Wąbrzeskie Stowarzyszenie Historyczno – Eksploracyjne „Frydek” [\[link\]](#)
- Miejska i Powiatowa Biblioteka Publiczna im. Witalisa Szlachcikowskiego w Wąbrzeźnie [\[link\]](#)

4. Wydarzenia kulturowe

- Dni Wąbrzeźna
- Ogólnopolski Przegląd Orkiestr Dętych w Wąbrzeźnie
- Festiwal Piosenek Aleksandry Bacińskiej w Wąbrzeźnie
- Wąbrzeski Festiwal Turystyczny
- Wąbrzeski Festiwal Historyczny

5. Dziedzictwo materialne

Dziedzictwo archeologiczne:

- gród w **Osieczku**, gm. Książki [poł. X-XIII w.]
- grodzisko średniowieczne w **Wieldzadzu**, gm. Płużnica
- cmentarz kultury wielbarskiej w **Mgowie**, gm. Płużnica
- gród w **Ryńsku**, gm. Ryńsk [poł. X-XIII, XIV w.]
- kurhany w **Małych Radowiskach**, gm. Ryńsk

Zamki, grodziska

- Ruiny zamku biskupów chełmińskich w **Wąbrzeźnie** [XIV w.]

Zespoły pałacowo parkowe i dwory:

- dwór w **Feliksowie**, gm. Dębowa Łąka [XIX/XX w.]
- zespół pałacowy w **Dębowej Łące**, gm. Dębowa Łąka [XIX/XX w.]
- park dworski w **Kurkocinie**, gm. Dębowa Łąka [poł. XIX]
- dwór w **Niedźwiedziu**, gm. Dębowa Łąka [2 poł. XIX]
- dwór w **Bartoszewicach**, gm. Płużnica [XIX-XX w.]
- dwór w **Błędowie**, gm. Płużnica [1 poł. XIX w.]
- dwór w **Józefkowie**, gm. Płużnica [XIX w.]
- dwór w **Orłowie**, gm. Płużnica [XIX w.]
- dwór w **Nowej Wsi Królewskiej**, gm. Płużnica [XIX w.]
- dwór w **Cholewicach** (Czaplach), gm. Płużnica [XIX w.]
- pałac w **Mgowie**, gm. Płużnica [XIX w.]
- dwór w **Uciążu**, gm. Płużnica [XIX w.]
- pałac w **Wałyczu**, gm. Wąbrzeźno [XIX-XX w.]
- zespół dworski we **Wroniu**, gm. Wąbrzeźno [poł. XIX-XX w.]
- dwór w **Goryniu**, gm. Ryńsk [XIX w.]
- dwór w **Nielubiu**, gm. Ryńsk [XIX w.]
- dwór w **Orzechowie**, gm. Ryńsk [XIX/XX w.]
- pałac w **Ryńsku**, gm. Ryśńk [XVIII, XIX/XX w.]
- Dwór w **Sosnowce**, gm. Ryńsk [XIX/XX w.]
- dwór w **Trzcianku**, gm. Ryńsk [XIX w.]
- dwór w **Węgorzynie**, gm. Ryńsk [XIX w.]
- dwór w **Książkach**, gm. Książki [XIX/XX w.]
- dwór w **Małych Książkach**, gm. Książki [XIX/XX w.]
- dwór w **Łopatkach** gm. Książki [XIX/XX w.]
- dwór w **Małych Radowiskach**, gm. Ryńsk [XIX w.]

Zabytki techniczne [zabytki techniki, kolejnictwo, przemysł]

- wiatrak koźlak w **Kurkocinie**, gm. Dębowa Łąka [XIX/XX, architektura drewniana]
- gorzelnia, ob. młyn w **Ryńsku**, gm. Ryńsk [XIX w.]
- mleczarnia w **Dąbrówkach**, gm. Płużnica [XIX/XX w.]
- mleczarnia w **Dębowej Łące**, gm. Dębowa Łąka [XIX/XX w.]
- dworzec kolejowy w **Książkach**, gm. Książki [XIX/XX w.]
- dworzec kolejowy w **Wąbrzeźnie** [XIX w.]
- zespół wodociągów miejskich i wieża ciśnień w **Wąbrzeźnie** [XX w.]

- młyn motorowy braci Tusk w **Wąbrzeźnie** [XX w.]
- spichlerz i magazyn w **Wąbrzeźnie** [XIX w.]
- browar parowy w **Wąbrzeźnie** [XIX w.]
- budynek b. Pomorskiej Fabryki Kapeluszy w **Wąbrzeźnie** [XX w.]
- dworzec kolejowy w **Płużnicy**, gm. Płużnica [XX w.]
- mleczarnia w **Płużnicy**, gm. Płużnica [XIX w.]
- mleczarnia w **Wiewiórkach**, gm. Płużnica [XIX/XX w.]
- mleczarnia w **Książkach**, gm. Książki [XIX/XX w.]
- młyn w **Nowej Wsi Królewskiej**, gm. Płużnica [XIX/XX w.]

Architektura militarna

- schrony wojenne w okolicach **Płużnicy**, gm. Płużnica [XX w.]
- schrony bojowe w **Ryńsku**, gm. Ryńsk [XX w.]

Obiekty sakralne:

- kościół parafialny pw. św.św. Piotra i Pawła w **Dębowej Łące**, gm. Dębowa Łąka [XIV w.]
- kościół poewangelicki, ob. rzym.-kat. filialny pw. Matki Boskiej Bolesnej w **Dębowej Łące**, gm. Dębowa Łąka [XIX/XX w.]
- kościół parafialny pw. św. Bartłomieja w **Kurkocinie**, gm. Dębowa Łąka [XIV w.]
- kościół parafialny pw. św. Małgorzaty w **Łobdowie**, gm. Dębowa Łąka [XIV-XIX w.]
- kościół parafialny pw. św. Jerzego w **Niedźwiedziu**, gm. Dębowa Łąka [XIII-XIV w.]
- kościół parafialny pw. św. Jakuba w **Wielkich Radowiskach**, gm. Dębowa Łąka [XIV w.]
- kościół parafialny pw. św. Michała Archanioła w **Lipnicy**, gm. Dębowa Łąka [XX w.]
- kościół poewangelicki, ob. rzym.-kat. parafialny pw. Trójcy Świętej w **Książkach**, gm. Książki [XIX w.]
- kościół parafialny pw. św. Marii Magdaleny w **Łopatkach**, gm. Książki [2 ćw. XIV w.]
- kościół parafialny pw. św. Katarzyny w **Osieczku**, gm. Książki [XVII, XIX/XX w.]
- kościół parafialny pw. św. Michała Archanioła w **Błędowie**, gm. Płużnica [pocz. XIV, XX w.]
- kaplica dworska pw. św. Barbary w **Mgowie**, gm. Płużnica [XVIII w.]
- kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela w **Nowej Wsi Królewskiej**, gm. Płużnica [XIV w.]
- kościół parafialny pw. św. Małgorzaty w **Płużnicy**, gm. Płużnica [XIV w.]
- kościół w **Wieldzadzu**, gm. Płużnica [XX w. - dawny zbór ewangelicki - nieużytkowany]
- kościół parafialny pw. św. św. Szymona i Judy Tadeusza w **Wąbrzeźnie** (Sanktuarium Matki Bożej Brzemiennej) [XIV w.]
- kościół poewangelicki, ob. rzym.-kat. parafialny pw. MB Królowej Polski w **Wąbrzeźnie** [XIX, XX w.]

- kościół parafialny pw. św. Wawrzyńca w **Ryńsku**, gm. Ryńsk [pocz. XIV, XVII w.]
- kościół pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w **Ryńsku**, gm. Ryńsk [XX w. - dawny zbór ewangelicki]
- kościół parafialny pw. św. Apostołów Piotra i Pawła w **Zieleniu**, gm. Ryńsk [XIV, XV w.]
- kościół pw. św. Maksymiliana Kolbe w **Jarantowicach**, gm. Ryńsk [XVIII w. - wcześniej zbór ewangelicki]
- kościół we **Wroniu**, gm. Ryńsk [XIV w. - nieużytkowany]
- kościół pw. św. Marii Magdaleny w **Orzechowie**, gm. Ryńsk [XIII/XIV w.]

Inne obiekty:

- chałupa z częścią gospodarczą nr 34 w **Stanisławkach**, gm. Ryńsk [XIX w., architektura drewniana]
- sąd grodzki, ob. rejonowy w **Wąbrzeźnie** [XIX w.]
- ratusz w **Wąbrzeźnie** [XIX w.]
- kamienice w **Wąbrzeźnie** [XIX-XX w.]
- gmach Komendy Powiatowej Policji w **Wąbrzeźnie** [XIX w.]
- gmach Poczty Polskiej w **Wąbrzeźnie** [XIX w.]
- Gmach Zespołu Szkół Ogólnokształcących w **Wąbrzeźnie** [XX w.]
- budynek szkoły podstawowej w **Wąbrzeźnie** [XX w.]
- dom Klimków w **Wąbrzeźnie** [XX w.]
- dawny hotel "Victoria" w **Wąbrzeźnie** [XX w.]
- siedziba Starostwa Powiatowego w **Wąbrzeźnie** [XIX w.]
- remiza OSP w **Czaplach**, gm. Płużnica [pocz. XX w.]
- poniatówki w **Józefkowie**, gm. Płużnica [XX w.]
- drewniany dom w **Jarantowicach**, gm. Ryńsk [XVIII w., architektura drewniana]
- budynek szkoły w **Mgowie**, gm. Płużnica [XIX/XX w.]
- budynek szkoły w **Nowej Wsi Królewskiej**, gm. Płużnica [XIX/XX w.]
- czworaki w **Ryńsku**, gm. Ryńsk [XIX w.]

6. Postacie historyczne

- **Jan z Łobdowa** (ok. 1215-1264), błogosławiony, duchowny, franciszkanin. Miejsca związane: Łobdowo
- **Mikołaj z Ryńska** (ok. 1360-1411), jeden z założycieli Związku Jaszczurczego. Miejsca związane: Ryńsk
- **Bernard z Wąbrzeźna** (1575-1603), duchowny, mnich benedyktyński. Miejsca związane: Wąbrzeźno

- **Ksawery Połomski** (1833-1924), duchowny, działacz niepodległościowy i współzałożyciel Towarzystwa Naukowego w Toruniu. Miejsca związane: Wąbrzeźno (miejsce pochówku)
- **Zygmunt Działowski** (1843-1878), ziemianin, polityk, archeolog, inicjator powołania do życia Towarzystwa Naukowego w Toruniu. Miejsca związane: Mgowo, Działowo, Wałycz
- **Walter Hermann Nernst** (1864-1941), fizyk i chemik, laureat Nagrody Nobla. Miejsca związane: Wąbrzeźno
- **Paul Zech** (1881-1946), pisarz, poeta, dramaturg. Miejsca związane: Wąbrzeźno
- **Jerzy Ślaski** (1881-1939), właściciela Orłowa, działacz polityczny i gospodarczy w Prusach Zachodnich i na Pomorzu. Miejsca związane: Orłowo, Płużnica (miejsce pochówku)
- **Anna Piasecka** (1882-1980), nauczycielka, działaczka polityczna, jedna z pierwszych kobiet-posłanek na Sejm (w l. 1920-1922). Miejsca związane: Feliksowo (miejsce urodzenia)
- **Tadeusz Łęgowski** (1894-1943), organizator Związku Walki Zbrojnej i Armii Krajowej w Toruniu. Miejsca związane: Feliksowo (miejsce urodzenia)
- **Władysław Klimek** (1899-1939), ziemianin, samorządowiec. Miejsca związane: Pływaczewo, Łopatki
- **Marian Paszkiewicz** (1900-1940), prawnik, sędzia, porucznik rezerwy artylerii Wojska Polskiego, ofiara zbrodni katyńskiej. Miejsca związane: Małe Pułkowo (miejsce urodzenia)
- **Józef Grzegorzcyk** (1922-2011), żołnierz Batalionów Chłopskich, działacz samorządowy. Miejsca związane: Płużnica

7. Miejsca pamięci (pomniki, tablice, cmentarze)

Pomniki:

- Pomnik Żołnierza Polskiego w **Wąbrzeźnie**
- Pomniki upamiętniające zbrodnie hitlerowskie w Wąbrzeźnie (ul. Wolności, ul. Mikołaja Reja, ul. Górna, ul. Matejki)
- Pomnik Pomordowanych w II wojnie światowej w **Błędowie**, gm. Płużnica
- Pomnik ku czci pomordowanych Polaków przez Niemców w 1939 r. w **Mgowie**, gm. Płużnica
- Pomnik Pomordowanych w czasie II Wojny Światowej w **Płużnicy**, gm. Płużnica
- Pomnik i mogiła w miejscu zbrodni hitlerowskiej w **Łopatkach**, gm. Książki
- Miejsce pamięci upamiętniające zbrodnię hitlerowską z okolic Wąbrzeźna w **Kurkocinie**, gm. Dębowa Łąka
- pomnik ku czci ośmiu mieszkańców Wąbrzeźna zabitych w tym miejscu przez Niemców w 1939 roku w **Nielubiu**, gm. Ryńsk

- pomnik niepodległości w **Dębowej Łące**, gm. Dębowa Łąka
- pomnik upamiętniający zbrodnię hitlerowską w **Uciążu**, gm. Płużnica
- Pomnik Władysława Klimka w **Pływaczewie**, gm. Ryńsk
- obelisk Marii Skłodowskiej-Curie w **Wąbrzeźnie**

Tablice:

- Głaz narzutowy z tablicą pamiątkową Mikołaja z Ryńska w przypałacowym parku w **Ryńsku**
- Tablica pamiątkowa na kamienicy przy ul. Kościelnej w **Wąbrzeźnie**, miejscu narodzin laureata nagrody Nobla Walthera Nernsta
- tablica pamiątkowa Towarzystwa Gimnastycznego "Sokół" w **Wąbrzeźnie**
- Tablica 750-lecia Wąbrzeźna w **Wąbrzeźnie**
- tablica poświęcona ks. bp. Jerzemu Dąbrowskiemu w **Wąbrzeźnie**
- tablica partnerstwa Wąbrzeźno - Syke w **Wąbrzeźnie**

Cmentarze:

- cmentarz parafialny w **Łobdowie**, gm. Dębowa Łąka
- cmentarz parafialny w **Dębowej Łące**, gm. Dębowa Łąka
- cmentarz parafialny w **Kurkocinie**, gm. Dębowa Łąka
- cmentarz rzymskokatolicki w **Lipnicy**, gm. Dębowa Łąka
- cmentarz rzymskokatolicki przy kościele w **Niedźwiedziu**, gm. Dębowa Łąka
- cmentarz kościelny w **Książkach**, gm. Książki
- cmentarz kościelny w **Błędowie**, gm. Płużnica
- cmentarz w **Płużnicy**, gm. Płużnica
- cmentarz parafialny w **Wąbrzeźnie**
- stary cmentarz w **Wąbrzeźnie**
- cmentarz przykościelny w **Niedźwiedziu**, gm. Dębowa Łąka
- cmentarz ewangelicki w **Rumunkach**, gm. Dębowa Łąka
- cmentarz ewangelicki w **Wieldządzu**, gm. Płużnica
- cmentarz ewangelicki w **Stanisławkach**, z najstarszymi nagrobkami z 2 poł. XVIII w., gm. Ryńsk
- cmentarz ewangelicki w **Czystochlebie**, gm. Ryńsk
- dwa cmentarze ewangelickie w **Jarantowicach**, gm. Ryńsk
- cmentarz ewangelicki w **Jaworzu**, gm. Ryńsk
- cmentarz ewangelicki w **Ludowicach**, gm. Ryńsk
- cmentarz ewangelicki w **Łabędziu**, gm. Ryńsk
- cmentarz ewangelicki w **Małych Radowiskach**, gm. Ryńsk
- cmentarz ewangelicki w **Myśliwcu**, gm. Ryńsk
- cmentarz ewangelicki w **Orzechowie**, gm. Ryńsk
- cmentarz ewangelicki w **Orzechówku**, gm. Ryńsk

- cmentarz ewangelicki w **Wałyczu**, gm. Ryńsk
- cmentarz ewangelicki w **Węgorzynie**, gm. Ryńsk
- cmentarz ewangelicki w **Michałkach**, gm. Ryńsk
- cmentarz ewangelicki w **Zaradowiskach**, gm. Ryńsk
- cmentarz rodowy w **Nielubiu**, gm. Ryńsk
- cmentarz żołnierzy radzieckich w **Książkach**, gm. Książki

8. Szlaki kulturowe i turystyczne

- szlak Grunwaldzki (różne warianty: 1) przez Radzyń Chełmiński Wąbrzeźno przez Stanisławki, Wronie, Cymbark; 2) wariant przez Przydwórz do Ryńska i Orzechowa, dalej do Kowalewa i Golubia-Dobrzynia; 3) wariant przez Grudziądz – Radzyń Chełmiński – Wąbrzeźno, następnie Czystochleb – Małe Radowiska – Zieleń – Pływaczewo do Kowalewa Pomorskiego.
- szlak Towarzystwa Jaszczurczego (różne warianty: 1) Chełmno – Wąbrzeźno przez Grubno, Stolno, Lisewo, Płużnicę, Czaple, Przydwórz, Ryńsk, 2) Wąbrzeźno – Golub-Dobrzyń, Ryńsk, Orzechówko,
- szlak kościołów gotyckich (różne warianty)

9. Literatura, strony WWW

Literatura (wybór)

Alfabet miejscowości powiatu wąbrzeskiego, pod red. A. Czarneckiego, zeszyty I-III, Wąbrzeźno 2007-2009.

Becker Paweł, *Wąbrzeźno. Miasto ojca Bernarda*, Wąbrzeźno 2011.

Diecezja Toruńska. Historia i teraźniejszość, T. 18, *Dekanat wąbrzeski*, Toruń 1994.

Górny Kazimierz, *Wąbrzeźno z dziejów miasta i okolicy*, Toruń 1988.

Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. XI: *Województwo Bydgoskie*, z. 19: *Powiat wąbrzeski*, Warszawa 1967.

Historia Gminy Wąbrzeźno, t. 1-2, pod red. R. Czai, Wąbrzeźno 2006-2007.

Historia Wąbrzeźna, pod red. K. Mikulskiego, t. 1-2, Wąbrzeźno 2005.

Łaskiewicz Tomasz, *Ziemiaństwo na Pomorzu w okresie dwudziestolecia międzywojennego – w perspektywie codzienności*, Inowrocław-Toruń 2013.

Stenzel Adam, *Pałace i dwory ziemi wąbrzeskiej*, Wąbrzeźno 2011.

Wąbrzeźno i powiat wąbrzeski w latach 1945-1956. Szkice z dziejów politycznych, pod red. R. Ławniczaka, Wąbrzeźno 2021.

Zamek biskupów chełmińskich w Wąbrzeźnie w świetle badań archeologiczno-architektonicznych. Studia i materiały, red. M. Wiewióra, Toruń 2014.

Strony www

<https://zabytek.pl/pl>

<http://biblioteka.wabrzezno.com/o-bibliotece/3/regionalia>